

Halmos Károly – Klement Judit

Értékek a romok között

*A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és forrásértékükről**

Gajáry István emlékére

Csőd akkor áll elő, amikor valaki, akinek több hitelezője van, nem tud eleget tenni éppen esedékes kötelezettségeinek, azaz fizetéseképtelenné válik. Ekkor egy jogilag szabályozott végrehajtási folyamat, a csőd eljárás veszi kezdetét. Lényege, hogy a hitelezők alkalmi testülete (korabeli kifejezéssel: „csődülete” – e szó rövidülése a processzus névadója) döntést hoz az immáron (vagyon)bukottnak minősülő adós tulajdonában lévő értékek további sorsáról. Az eljárás célja egyrészt, hogy eldöntse, vajon jogos-e a csőd, s ha jogos, tehát ha a vagyombukott adós jóhiszemű (vagyis nem szándékosan idézte elő a fizetéseképtelenségét, nem titkolt el vagyont, nem hazudott követelést), akkor felelősségét a vagyona mértékére korlátozza (adósvédelem). (Jogosulatlan csőd esetén az ügy a büntetőjog hatálya alá tartozik.) Az eljárás másik célja, hogy elrendezze a követelések sorrendjét és kielégítésük mértékét (hitelezővédelem). Mindehhez fel kell tárni a fizetéseképtelenség okait, össze kell gyűjteni a hitelezők igényeit, és össze kell írni a bukott vagyont. A csőd tehát szembeállítja az értékeket, a bukott javait a címben említett „romokkal”, az adósságokkal, amelyek előidéztek a fizetéseképtelenséget és időlegesen vagy véglegesen maguk alá temették a vállalkozót és vállalkozását. A források felől értelmezve tanulmányunk címét, a csődiratok hosszas hányódások utáni, meglehetősen romos állapotára asszociálhatunk, de a cím értelmezhető a történeti munka oldaláról is, a csődiratok vizsgálata során a kutató az éppen „romos állapotban” levő vállalkozásról történeti értékkel bíró információkat gyűjthet.

Jelen írás célja áttekinteni ezeket az „értékeket”: számba venni, milyen iratok maradtak ránk a csőd eljárások során, azok miként hasznosíthatók, mi a történeti értékük. Az áttekintés – amely egy nagyobb vizsgálat első eredménye – alapja a Budapest Főváros Levéltárában őrzött csődpereanyag egy szelete, az 1869. év csődjei.

1869-es pesti csődügyekkel korábban is foglalkozott a hazai történetírás.¹ Az érdeklődést az indokolja, hogy 1869 egy válságév, az úgynevezett „kisválság” éve, illetve hogy a kapitalizálódó hazai gazdaság történetéből viszonylag kevés a fennmaradt csődirat. Pest esetében az 1712 és 1871 közötti időszakból maradtak fenn csődügyek – összesen 74 iratfolyóméter, a legtöbbje (46,5 fm) 1861 és 1871

* A tanulmány az OTKA támogatásával, a K 105086 számú, *Vállalkozói kultúra a 19. században a csődiratok alapján* című kutatási program keretében készült.

¹ Halmos 1986; Kövér 1986.

közöttől.² Az 1857. évi első gazdasági világválság és az 1869-es kisválság lenyomatait tehát még kereshetik a kutatók a csődökben, a második gazdasági világválságét – az 1873-as „nagy krachét” – és a későbbi krízisekét viszont már nem.

A CSŐDPEREK ÉS A KELETKEZETT IRATTÍPUSOK

Hazánkban a csődeljárást 1840-ben szabályozták először egységes keretben, a XXII. törvénycikkkel.³ Az egységes szabályozás első időszakában (1881-ig) a csődügyek peres eljárásként zajlottak le. A pert nem szóbeli tárgyalások véget nem érő soraként kell elképzelni, hanem az ellenérdekelte felek írásos, úgynevezett pertári⁴ vitájaként – tárgyalásra a csődper folyamán csak néha került sor.

Az eljárás a per elvének megfelelően, ütköztetett érvek mentén zajlott, de nem tárgyalásos úton. A perkényszernek és a pertári vitának hála⁵ az egyes csődperekben sok és sokféle irat maradt ránk hosszában félbehajtott iratcsomókban, a mai A4-es méretűnél valamivel hosszabb, körülbelül tizenhárom hüvelykszer nyolchüvelykes papírlapokon.⁶ Egy csődügy voltaképpen elemi iratok sokasága, melyek a pertárba – a per során keletkezett iratok gyűjtőhelyére – kerültek. Annak idején még valószínűleg keskeny fa- vagy kartonlapok közé kötötték őket, emiatt nem egyenletesen koszolódtak el, és a köteg széleire került papírok szakadtabbak és gyűröttebbek a többinél. Ma kreppszalaggal átkötve, dobozokba rendezve találkozhat velük a levéltári kutató. Az idők során nem sokat forgathatták az iratokat, mert a tinta szárítására használt nagy szemcsésű por a mostani kézhez vétel során hullik le a tintáról, illetve a hajtásból.

A csődök kutatójának első, iratokkal kapcsolatos élménye az iratok gyakori „rendetlensége” és túltengése (például postai feladóvévények). A rendetlenség alatt nem rendezetlenséget értünk, hanem azt, hogy az iratok esetenként különösebb (időrendi vagy tárgy szerinti) sorrendiség nélkül helyezkednek el az iratcsomóban. Az is előfordul, hogy egy, az adott ügyhöz kapcsolódó másik per (magánjogi vagy büntetőügy) okán kiemelt iratok közös csomagba rendezve kerültek vissza az eredeti irategyüttesbe, megbontva a korábbi rendet. Emellett bizonyos irattípusok némelyik csomóban föllelhetők, másokból viszont hiányoznak. Néhány csomó áttekintése után azonban a kutatóban így is kialakul egy

² BFL IV.1223.d. Pest Város Törvényszéke, csődperek (1712–1853); IV.1342.f. Pesti Országos Törvényszék, csődiratok (1854–1860); IV.1343.j. Visszaállított Városi Törvényszék, csődiratok (1861–1871). Egy irattároló doboz – levéltári szabvány szerint – 12 centiméternyi, lapjára fektetett iratot tartalmaz, a hosszában félbehajtvá tárolt iratokból – ezek közé tartoznak a csődiratok is – körülbelül másfélszer annyit. A félbehajtott csomókat a levéltári szakzsargon fraktúrnak nevezi.

³ A csőd intézményének történeti áttekintését lásd Halmos 2012a, 2012b.

⁴ A pertár *A Pallas Nagy Lexikona* szerint a „törvényszéknek az a helyisége, ahová rendes (írásbeli) eljárásban a felek a perfelvétel végett és a kereset után következő periratok váltására, esetleg pedig a jegyzőkönyv felvételére idéztetnek”.

⁵ Egy peren kívüli eljárás során értelemszerűen jóval kevesebb hivatalos irat keletkezett volna.

⁶ A mai számítógépes nyomtatók szakzsargonja szerint e lapok körülbelül *legal folio* méretűek.

általános kép arról, mire számíthat egy csődper áttekintése során, és már egy adott irat széthajtogatása előtt is sejthető, milyen tartalmú, típusú irat fog elé kerülni.

Logikailag a csődperben keletkező első irat a *csödkérelem* – jóllehet eddigi megfigyeléseink alapján ez általában nem az iratcsomó tetején található. Az is előfordul, hogy a csödkérelemről csak egy tárgyalási jegyzőkönyvből értesülünk, de maga az eredeti kérelem nincs az iratcsomóban. A csödkérelem elvileg származhat hitelezőtől és adóstól egyaránt, ám az esetek többségében öncsödről volt szó, tehát a fizetéseképtelenné váló adós maga terjesztette a törvényszék elé fizetéseképtelenségét. Az 1840. évi XXII. törvénycikk alapján a kereskedők és a közkereseti társaságok (mai fogalmak szerint: cégek, vállalkozások) jogosultak voltak már akkor csődért folyamodni, amikor még nem voltak fizetéseképtelenek, de az állapot bekövetkezte elkerülhetetlen volt. A legtöbb bukott élt is ezzel a lehetőséggel.⁷ Kivételes eset volt, amikor a csődületet nem élő személy ellen kezdeményezték – ez fordult elő például egy meggyilkolt kereskedő esetében, akinek a hagyatéka szenvedte el a csődöt.⁸ Az Adler & Schön kereskedőcég 1869 februárjában ezzel a levéllel kérte maga ellen a csőd megindítását:

„Alulírottak képteleneknek érezzük magunkat arra, hogy elvállalt fizetési kötelezettségeinknek eleget tehesünk, hogy azonban összes hitelezőink érdekeit egyaránt megóvhassuk és biztosíthassuk, kötelességünknek tartjuk minden vagyonunkat hitelezőink javára ezennel átengedni.

Mihez képest tisztelettel esedezünk a tekintetes városi törvényszékhez:

Miszerint ellenünk a csődületet haladéktalanul megnyitni és hitelezőinket vagyonunkból – melynek értékét annak idejében kitüntetni és előterjeszteni el nem mulasztandjuk – törvény szerént kielégíteni méltóztatassék.”⁹

A kérelem befogadása után a bíróság intézkedett a legfontosabb kérdésekben, vagyis a csődeljárás különböző *végzésekk*el vette kezdetét. A csőd megnyitása után a törvényszék első lépésként elrendelte a vagyon zárolását és felmérését, valamint perügylőt és ideiglenes tömeggondnokot rendelt ki. (A perügylő és a tömeggondnok személye alapvetően meghatározhatta a csőd lefolyását, ezért nem volt mellékes a személyük.) A perügylő feladata a csődeljárás törvényességének, szabály szerinti lefolytatásának biztosítása volt, a csődtömeggondnok a vagyon „egyben látásáért” és kezeléséért felelt. (A bíróság által kirendelt „ideigleni gondnokot” a csődper során a hitelezők közössége erősítette meg tiszteben, vagy választott helyébe újat.) Egy következő lépésben a bíróság megszabta azt a határidőt, amíg a hitelezők benyújthatták a csődtömeg elleni kereseteiket, és felszólította az (egy vagy több) (vagyon)bukottat fizetéseképtelensége okainak „felfedezésére” – ma inkább feltárást mondanánk – és vagyona összeírására,

⁷ Az 1869-es csődök szinte kivétel nélkül kereskedők csődügyei.

⁸ BFL IV.1343.j. 288. doboz. Spath Adolf Károly hagyatékának csődpere.

⁹ BFL IV.1343.j. 290. doboz. A szóhasználat az eredeti formát követi, de a helyesírást aktualizáltuk.

szintén megszabott határidővel. A hitelezők a csődnyitástól számítva elvileg kilencven napot kaptak kérelmeik betérjesztésére, a bukottnak viszont csak egy hete volt arra, hogy vagyonát „felfedezze” és azt esküvel is megerősítse. Lehetőség volt ugyanakkor halasztás kérésére, amellyel az érintettek gyakran éltek is.

A csődnyitás tényéről, a perügylő és a tömeggondnok személyéről, valamint a hitelezők csődkérvényeinek benyújtási határidejéről külön hirdetést tetetett közzé a bíróság, amelynek költsége már a csődtömeget terhelte. A *csődhirdetmény*, amely egy előnyomott hirdetés formájában a megfelelő adatok kézi beírásával lett teljes szövegű, a *Budapesti Közlönyben* és a *Wiener Zeitungban* jelent meg, és kitűzetett a törvényszéki hirdetőtáblára is.

Időrendben haladva a csődnyitás és csődhirdetmény után az első lépés elvileg a bukott nyilatkozata lenne *vagyona felfedéséről*, ám ez az iratfajta nem mindig maradt fenn, s ha igen, akkor is gyakran jóval később készült el. E felfedés jelentősége, hogy a bukott jóhiszeműségét igazolja a maga készítette vagyonkimutatás betérjesztésével és az arra letett esküvel. Gyakori, hogy a vagyonbukott újabb és újabb haladékat kért nyilatkozata megtételére, rendszerint arra hivatkozva, hogy üzleti könyveinek áttekintése hosszabb időt vesz igénybe. Kalchbrenner Ágoston nagykereskedő például a február 3-án megnyitott csődjében március 30-án teljesítette a vagyonfelfedést és tette le az ehhez szükséges esküt.¹⁰ A nyilatkozattétel a törvényszéken történt, s az eseményről jegyzőkönyv készült. Az eskü szövegét németül (a Zweybrück és Plan cég esetében) és magyarul (Kalchbrenner Ágostontól) így jegyezték le:

„Ich Fülip (!) Zweibruck und ich Moritz Plan schwöre zu Gott, dem Allmachtigen (!) dem heiligen Gotts (!) Izraels daß ich beigeschloßenen Vermögens Aus weis (!) gewißenhaft verfertiget vom Activstande nichts ausgelassen und zum Passivstande keine erdichteten Posten beigefügt habe. Sowahr (!) mir Gott halfte (!) etc Amen.”¹¹

„Én, Kalchbrenner Ágoston esküszöm az egy élő Istenre, hogy cselekvő és szenvedő vagyoni állapotom benyújtott kimutatását pontosan és lelkiismeretesen készítettem el, hogy a cselekvő állapotban semmit sem hallgattam vagy titkoltam el, valamint a szenvedő állapotba semmi koholt és valótlan tételeket be nem vettem. Isten engem úgy segítjen. Ámen.”¹²

A csődnyitást kimondó végzésben a törvényszék arra is felszólította a bukottat, hogy – legkésőbb a keresetek benyújtási határnapjáig – terjessze a bíróság elé *bukásának okait*, amivel az adós szintén a jóhiszeműségének bizonyítására kapott esélyt. Az eljárás logikája szerint a bukás okainak kimutatása időben követte

¹⁰ BFL IV.1343.j. 290. doboz.

¹¹ BFL IV.1343.j. 291. doboz. Betű szerinti átirat. Hogy az 1869. március 16-án letett eskü szövege a bukottak saját aláírásával ránk marad, talán annak is köszönhető, hogy az ügy sok fórumot megjárt, míg végül a fenyítő törvényszék elé került.

¹² BFL IV.1343.j. 290. doboz. Az ékezeteket és a központozást kivéve betű szerinti átirat.

a vagyonfelfedezés és eskütétel folyamatát, hiszen a vagyona áttekintése adott leginkább lehetőséget a bukottnak „elmerengeni” a bukás okai felett is. Az említett Kalchbrenner Ágoston, pesti nagykereskedő a március 30-i eskütétel után április 30-án nyújtotta be a törvényszékhez levelét, amelyben bukása okait részletezte. (Hitelezőinek május 3-a, 4-e és 5-e volt a határnap kereseteik benyújtására.) Ebben a két és féloldalas levélben az 1869 eleji csődje okait Kalchbrenner egészen az 1863-as aszályig és marhavészig vezette vissza, mint amely események növelni kezdték a kinnlevőségeit. Ezt követte 1864-ben három olyan csőd, amelyben váltóforgatmányosként váltóadósságot kellett törlesztenie.¹³ Majd a bajokat tetézte gyerekei betegsége, valamint a készleten levő divatcikkeinek elavulása miatti bevételkiesés. Mindezek révén – miként írja – „kiadásaimban a súlygyen nagy mérvben megzavarodott”.¹⁴

Előfordult, hogy egy vagyonbukott indoklása nem elégítette ki a perügyelőt. Erre példa a Zweybruck és Plan cég többoldalas feltáró nyilatkozata, amely az antikváriusi engedély 1843. évi megszerzésétől kezdte a bukás magyarázatát. Elmondásuk szerint (fordításban): 1857-ig jóval kisebb könyvraktárral láttuk el magunkat, anélkül, hogy hitel hiányában szűkíteniünk kellett volna tevékenységünket. Az élelmiszer olcsóbb volt, a kamat kisebb, az adók elviselhetőbbek.¹⁵ A perügyelő nem volt elégedett a magyarázattal: „igaz ugyan, hogy utóbbi évtizedben az élelmi szerek (!), adók és lakbérek jelentékenyen emelkedtek, de még sem annyira, hogy ezeket okszerű életmód és szorgalom mellett elviselni nem lehetne, s már ezek miatt vagyonilag mindenkinek megbuknia kellene”.¹⁶

Arra is van példa, hogy egy vagyonbukott újabb és újabb haladékot kérve addig volt képes kitolni a bukás okainak benyújtását, mikor már a hitelezőivel kilátásban levő megegyezésre hivatkozva egyszerűen kérte a bíróságot, hogy tekintsen el tőle. Iszer Lajos 1869 januári csődje kapcsán április legelejéről maradt fenn egy halasztási kérelem bukása okainak benyújtására, majd június elejéről egy újabb, végül pedig szeptember elején már azt írta:

„[É]n hitelezőim legnagyobb részével már kiegyeztem, s már csakis néhány hitelezővel foly még az egyességi kísérlet, amelyekkel azonban 15–30 nap alatt kiegyezkedni szinte biztos reményem van, s így ezen idő eltelte előtt a csődmegszüntetési kérvényemet a Tek. Törvényszékhez benyújtandom, ennél fogva a hitelezők nagyobb részének kiegyezkedésnek kitüntetésével méltán hihetem, miszerint bukásom

¹³ A követeléseket tartalmazó váltóleveleket az ún. rendelvényes – aki a követelés kedvezményezettje volt – tovább forgathatta. Az új kedvezményezett, az úgynevezett forgatmányos a váltót ismét tovább forgathatta, de a forgatás azzal járt, hogy a forgatók is készfizető kezességét vállaltak a követelésért.

¹⁴ BFL IV.1343.j. 290. doboz.

¹⁵ A szöveg eredetiben: „ernährten uns bis zum Jahre 1857 von einem weit kleineren Bücherlager, und ohne Schulden kontrahiren zu müssen. Die Lebensmittel waren billiger, Zins ringer und Steuer erträglicher” (BFL IV.1343.j. 290. doboz).

¹⁶ BFL IV.1343.j. 291. doboz. Az úgy még polgári szakaszában a Kúriáig jutott, majd a fenytőszék elé utalták.

okainak jelenleg leendő beadása már szükségtelen, és a teljes kiegyezkedés végett, melyhez segédkezet nyújtani a Tek. Törvényszék mint csödbíróság hivatva van, bátorkodom még egyszer esedezni a Tek. Törvényszékhez.”¹⁷

Visszatérve a hivatalos időrendhez, csődügyekben az *első tárgyalásra* a csődnyt követően jellemzően két héten belül került sor – még nem az összes hitelező, hanem csak a helybeliek részvételével. A tárgyalásról – miként minden további tárgyalás esetében – két, *jegyzőkönyv* elnevezésű irat készült. Az egyik (fehér papíron) a tárgyalás – mai értelemben is vett – jegyzőkönyve volt, míg a másik (zöld papíron) a kiadmány, tulajdonképpen inkább végzés. Tartalmilag az utóbbi jórészt megismételte az előbbi szövegét, de az elsőben kívánságként megfogalmazottakat az utóbbiban határozott (bíróági) döntésként látjuk viszont. E jegyzőkönyvek a döntések ismertetése mellett már tartalmazták azt, hogy melyik hitelezőt ki képviselt az ügyben; a későbbi kereseteket is e képviselő ügyvédek keresztül nyújtották be. Egy-egy ügyvéd képviselőként a hitelezők egész csokra gyűlhetett össze.

Rögtön a csődnyt követően és a csődhirdetmény közzététele után készültek el a *vagyoneleltárak* is. A vagyon összeírását bíróságilag kirendelt hiteles becslők végezték. Munkájuk rendszerint több napot, akár heteket is igénybe vett, s díjazásuk szintén a csődtömeget terhelte. Nehezítette a vagyoneleltár összeállítását, ha az adott vállalkozásnak nem csak Pesten volt üzlete, lerakata, telephelye. Ilyenkor a pesti törvényszék az illetékes megyeihez fordult. A vagyoneleltárban összeírtak minden, a bukott vállalkozáshoz tartozó vagyontárgyat (ingó és ingatlan) mellett a vagyoneleltár bukott vállalkozó személyéhez kötődő vagyontárgyat is, hiszen a bukott teljes vagyonával felelt az adósságaiért.¹⁸ Így fordulhat elő, hogy a kereskedelmi csődök iratai között az üzlet és telephely leltárai mellett lakásleltárak is fennmaradtak.

Mindeközben már a csőd megnyitásától kezdve folyamatosan nyújthatták be a hitelezők *kereseteiket*. A keresetek egy jellegzetes iratcsoport a csődperekben, s egyben a legszámosabb iratfajta is. Egy-egy kereset csupán egy levél, amely rendszerint mellékelve tartalmazta a megfizettetni kívánt követelés(ek) hiteles másolatát is. A perügyelő általában válaszolt a keresetre. A válaszban a perügyelő állást foglalt a követelés jogosságát, a kamatszámítás módját és a követelés osztályba sorolását illetően.¹⁹ Esetenként a perügyelői válasza a csődkereset beadó viszontválaszolt, s a perügyelő erre is reagált. (A viszontválaszok megfigyelésünk szerint nemigen módosítottak a helyzeten.) E keresetleveleket és a csatlakozó beadványokat az idők során valamikor vékony zsinnyal összekötötték – ma így várnak olvasójukra a leltárban, általában az iratcsomón belül egy helyre csoportosítva. Az iktatószámok így néhány tagú láncocskákat alkotnak, asze-

¹⁷ BFL IV.1343.j. 289. doboz. Betűhív átírás.

¹⁸ A már ekkor is működő részvénytársaságok részvényesei, illetve a későbbi szabályozások eredményeként megalakuló betéti társaságok külső tagjai, a szövetkezetek és a korlátozott felelősségű társaságok tagjai esetében a felelősség korlátozott volt.

¹⁹ A követelés osztálya azt jelentette, milyen helyen állt egy adott követelés a követelések rangsorában.

rint, hogy hány levélváltás történt az adott kereset ügyében. Kivételes esetben (Zweybrück- és Plan-ügy) a perügyelő összesítette is őket. A keresetlevél általában dupla fólió méretű, a felzeten a kereset benyújtójának neve (esetleg foglalkozása és székhelye), képviselőjének, ügyvédjének neve és – kapcsolattartó lévén – címe, illetve a követelés jellege és összege olvasható. A követelések legnagyobb része váltó, ennél általában kevesebb a könyvkivonati vagy számlakövetelés, és előfordulnak még kis számban munkabér, lakbér, üzletbér iránti követelések, valamint állami vagy helyhatósági adókövetelések is.

A *váltó* a korszak legerősebb hitelezési formája volt, kis és nagy összegre, háromtól hat vagy akár több hónapra is szólhatott, használatának feltételeit pedig már 1840 óta törvény (XV. törvénycikk) szabályozta hazánkban. Szabványossága és tömegessége miatt a váltókereseteket gyakran nyomtatott űrlapok segítségével nyújtották be, melyeken csak az adatokat kellett kitölteni. Egy-egy váltó kötelezően tartalmazta a kiállítás adatait, a fizetendő összeget és a fizetés idejét. Aláíróként szerepelnie kellett a váltón egy kibocsátónak és egy elfogadónak – bár a kettő személyileg azonos is lehet. Általában szerepelt a váltón egy rendelvényes (intézvényes) is, akinek a számára a váltó elfogadója fizetni volt köteles a megadott határnapon. A váltók 1869-ben még túlnyomórészt német nyelvűek voltak, de néha előbukkannak magyarul fogalmazottak is. A szokásos váltószöveg így festett a két nyelven:

németül:	magyarul:
(01) den (02) Pr. (03) (04)	(01) (02) (03) (04)
(05) zahlen Sie gegen diesen (06) Wechsel an die Ordre (07) die Summe (08) den Wert in (09) und stellen auf Rechnung (10) Bericht.	(05) fizessen Ön ezen (06) váltónál fogva (07) rendeletére/rendelésére (08) értéke (09) és tegye számvitelbe tudósítvány (10).
Herrn (11)	(11) (12) (13)
in (12) (13)	

A formula nyitott helyeinek magyarázata:

- (01): kiállítás helye;
- (02): kiállítás ideje;
- (03): tartozás/követelés összege számmal;
- (04): valuta neve;
- (05): bemutatás napja;
- (06): a váltó hányadik példánya (például: prima/első);
- (07): rendelvényes (akinek a javára teljesíteni kell) neve;
- (08): tartozás/követelés nagysága és neve betűvel;
- (09): a váltó ellenértékének neve (áru, halasztás, személyi becsület stb.);
- (10): laut/szerint / ohne/nélkül;
- (11): elfogadó neve;
- (12): elfogadó települése;
- (13): egyebek: kibocsátó aláírása; elfogadó aláírása + elfogadva/angenommen/acceptirt; telepítés címe stb.

A váltó forgatható volt, vagyis mindenkori birtokosa hátiratolással tovább adhatta. A hazai jog különleges követelményeket támasztott a váltókkal szemben, és különleges garanciákat kínált érvényesíthetőségük érdekében. A csődök esetében ezek közül kettő fontos. Az egyik, hogy a váltó csak az esedékesség napján követelhető, sem előtte, sem utána nem – pontosabban csak egy esztendő elteltével ugyanazon a napon nyújtható be ismét. A másik, hogy a váltókat a jelzálog-követeléseket (II. osztály) követő, de a számlaköveteléseket (IV. osztály) megelőző (III.) osztályba kellett besorolni, kivéve, ha formailag hibásak voltak (például egy esetben²⁰ az aláírás nem latin, hanem héber betűkkel szerepelt), mert akkor még a számlakövetelések is megelőzték őket.²¹

A váltóban szereplő bemutatási napon ki nem egyenlített váltókat meg kellett óvatolni, ami igazolta, hogy a behajtást megkísérelték, de az sikertelen maradt. Erre 1869-ben az örökös tartományokban a közjegyzők, hazánkban 1875-ig a köz- és váltóügyvédek voltak hivatottak. (Magyarországon a közjegyzőségeket az 1874. évi XXXV. törvénycikk alapján állították fel.) Az *óvatolásról* okiratot állítottak ki, melyet szintén mellékelni kellett a keresethez. Az óvatolási okirat sok sallang mellett (például kinek az uralkodása idején, melyik tartományban, a hét melyik napján készült stb.) azt tartalmazta, hogy a meghatalmazott megjelent a fizetésre köteleztnél (vagy a fizetéssel megbízott ügynevezett telepítvényesnél), aki vagy nem volt otthon és nem intézkedett a fizetésről, vagy otthon volt, de közölte, hogy nem tud fizetni (a telepítvényes esetében: nem érkezett fedezet). Az óvatolás meglehetősen drága volt (2 osztrák értékű forint [o. é. frt] 10 krajcár [kr]), amit tovább növelt az illetékbélyeg költsége (1–3 o. é. frt!), a másolati díj, az értesítési díj és esetenként a (kézbesítési) fuvardíj. Egy óvás teljes költsége a minimum 3 o. é. frt 10 kr-tól akár 7 o. é. frt-ig is emelkedhetett, ami a kisebb követeléseket aránylag jobban sújtotta. A csődkeresetben a hitelező az óvási költségeket is igyekezett érvényesíteni.

A *könyvköveteléseket* két módon nyújtották be a hitelezők: vagy számlamásolatok formájában, vagy könyvkivonati követeléseként. A számlamásolatok dekoratív kivitelű céges fejléccel ellátott iratok,²² tartalmuk azonban a csődiratokban gyakran nehezen értelmezhető, vagy pusztán közelebről nem részletezett áruról szól. A könyvkivonatok a kettős könyvelés formájának megfelelően tartalmazzák a szállított tételeket illetően a már intézvényesített (trasszírozott), vagyis benyújtott, illetve a kiegyenlített követeléseket és a számlával még nem fedezett maradékot (saldo). A csődperekben benyújtott könyvkivonati követelések esetében is igaz, hogy ritkán nevezték nevén a lekönyvelt árut. A könyv követeléseket

²⁰ BFL IV.1343.j. 291. doboz. Zweibrück és Plan csődpere.

²¹ A szabályozás nemzetenkénti eltérésére világít rá Spath Adolf Károly, meggyilkolt varrógép-kereskedő vagyonbukott hagyatékában egy németországi csődkereset, amelyben a számlakövetelés benyújtója szóvá tette, hogy náluk a fizetésre benyújtott számla ugyanolyan erővel rendelkezik, mint a váltólevél (BFL IV.1343.j. 288. doboz).

²² Klement 2013: 649–650.

a hitelezőnek hitelesíttetnie kellett, vagyis külön esküt kellett tennie arra nézve, hogy a könyvkivonat vagy számlamásolat hiteles és megfelel az eredetinek.

A benyújtott követelésekre a csődeljárás idejére – a benyújtástól (vagy a benyújtás utáni lejárat esetén: lejáratától) a követelés megítéléséig számítva – a 6%-os törvényes kamatláb alapján számított kamat járt. Ezen felül váltók esetében már a lejáratától kérhető volt a kamat, ha volt óvás, könyvkivonati követelésnél pedig a következő évkezdéstől, de csak ha a kereset benyújtója tételesen kiszámította azt.²³ Egy adott követelés akár három elemből is összeállhatott: az alapkövetelés összegéhez adódhattak a követelés érvényesítésének díjai (például óvási díj) – mai szóval: tranzakciós költsége – és a követelés alapösszege után járó kamat. A perügyelő a keresetre adott válaszában a legtöbb esetben elfogadta a követelés tényét, alapösszegét és osztályát, leginkább a megítélhető kamat miatt, illetve a könyvkövetelésre leteendő hitelesítő eskü miatt emelt szót.

A keresetek és a feltáró nyilatkozat benyújtása után ismét *tárgyalás* következett, amelyre immár valamennyi hitelező meghívást kapott, s mindenki meg is jelent vagy képviseltette magát. Ezen a tárgyaláson, miután elszámoltak az ideiglenes tömeggondnokkal, megválasztották az új, immáron végleges gondnokot, és létrehozták a hitelezői választmányt. A döntéshozatalban minden hitelező, követelése mértékétől függetlenül, egyenlő szavazattal bírt. (A tőkekövetelések mértékét csak szavazategyenlőség esetén vették figyelembe.) A háromtagú csődületi választmány feladata volt átvenni az ideiglenes tömeggondnoktól a számadásokat, megvizsgálni és véleményezni azokat, és elősegíteni a követelések mielőbbi kifizetését. Innentől új szabály érvényesült, mivel a választmány felállítása után már csak az ő jóváhagyásukkal történhetett bármi a csődtömeggel. Korábban az ideiglenes perügyelő és tömeggondnok, bírósági felügyelet mellett, viszonylag szabadon működhetett.

Bár a perek esetenként ezután is folytatódtak, ettől a fázistól kezdve aránylag kevesebb iratanyag maradt ránk. Valószínűsíthető, hogy a vagyonbukott igyekezett eddigre valamilyen megegyezésre jutni a hitelezőivel, ám sajnos ilyen tárgyalásokról nem maradtak ránk iratok. A megegyezések csődlezárás viszonylag gyakori végkifejletnek számított. Ettől persze még nem biztos, hogy a vagyonbukott folytatta vagy folytatni is tudta vállalkozását. Ha mégsem sikerült tető alá hozni egy megállapodást, akkor *kielégítési terv* készült a csődületi választmány felügyelete mellett a meglévő vagyon eladásáról és a kifizetetlen követelések sorrend szerinti bizonyos mértékű kielégítéséről – bár az eddig feltárt anyag alapján ekkorra általában nem sok felosztani való maradt.

²³ A perügyelő akkor fogadta el a kamatkérést, ha a hitelező keresetében nemcsak kérte a 6%-os kamatot, de tételesen ki is számította azt – vagyis megadta a kamatszámítás időhatárait, a kamatlábat és a kamat összegét is, majd valamennyi követelését összesítette (1840. évi XXII. törvénycikk 49.§.).

A CSÖDIRATOK FORRÁSÉRTÉKÉRŐL

Az egyes iratfajták külön-külön is vizsgálhatók, s könnyen belátható forrásértékük is. A vagyoneleltárat például már eddig is fontos kultúrtörténeti forrásnak tartotta a szakirodalom, hasonló értéket tulajdonítva nekik, mint a hagyatéki leltáraknak. Csak míg utóbbiak egy életút végének – jó eséllyel öregkori – állapotát rögzítették, addig a csődperekben fennmaradt vagyoneleltárak életük aktív szakaszában járó emberek tárgyi környezetébe kínálnak bepillantást. A lakásbútorzat – legalább a bútorok megnevezésében – ugyanúgy megismerhető, mint egy ipartelep vagy üzlethelyiség, egy beruházási helyszín vagy – léptéket váltva – egy lakáson belül a könyvtár állománya.²⁴

Kevesebb szó esik a vagyoneleltárak és vagyonekimutatások követelés részében föllelhető személynévállomány értékéről. Kereskedők – és főleg nagykereskedők – esetében a vagyonebukottnak tartozók között viszonteladói kör nyomaira bukkanhatunk. Például M. Berger és társa esetében a közel ötvenezer forintos aktívumból a bolt és raktár árukészletének és berendezésének értéke tizenkétezer forint volt, a lakás bútorzata további másfél ezer forintot tett ki. A maradék több mint harminchatezer forint a viszonteladókkal szembeni könyvkövetelés volt. A leltár közel száz viszonteladó nevét és telephelyét tartalmazza. A tényleges viszonteladói kör ugyanakkor ennél is nagyobb lehetett, hiszen az összesen ezerforintnyi apróbb tételeket csak általában vették föl a leltárba, és további több mint félszáz behajthatatlannak tartott követelést is felsoroltak. (A kétes kintlévőségek a cég vagyónának kétötödére rúgtak.) Egy-egy ilyen viszonteladói hálózat elemzése – a készletek nagysága, a viszonteladók térbeli elhelyezkedése – önmagában is informatív a vagyonebukott vállalkozására, üzletpolitikájára, kapcsolathálózatára nézve, de több csődper viszonteladói körének elemzése már a korszak sajátosságairól is árulkodhat.

Történeti szemmel ugyancsak értékes részei a csődpereknek a tárgyalási iratokban és a csődkeresetekben fellelhető ügyvédi meghatalmazások, illetve a jegyzőkönyvi meghatalmazotti aláírások és meghatalmazói névsorok. A hitelezők aláírása döntő a névhasználati forma egységesítése tekintetében. Ennél is fontosabb azonban, hogy a képviselő kiválasztása vélhetően nem véletlenszerű aktus volt, hanem – az adott csődület menete szempontjából – „politikai” jelentőséggel bírt. Elég az ideiglenes majd végleges tömeggondnok, illetve a csődületi választmány megválasztására gondolni. A tét nem volt kicsi. Ha a vagyont tortának tekintjük, akkor a jól együttműködő hitelezők nagyobb részt szerezhettek meg a tortából. Ennek különös esete, amikor az adós az ellenérdekű felek fikciójára épülő eljárást saját magával egyérdekű feleknek (rokonoknak, barátoknak, üzletfeleknek) az elvileg ellenérdekű hitelezők táborába való bejuttatásával kísérel meg befolyásolni. Az ügyvédek ezért is vizsgálták egymás meghatalmazásait is, és tettek

²⁴ Hild József vagyonebukott építész vagyoneleltárának, lakásleltárának és könyvtárának elemzéseire lásd: Halmos 2008; 2009; Halmos – Sebők 2013.

panaszt, ha esetleg az adós sógorságának-komaságának tagjait vélték a hitelezők között felfedezni.²⁵ A meghatalmazások vizsgálata segíthet megérteni egy adott csődper szereplőinek hálózatát, s benne a vagyonbukott helyét, kapcsolatrendszerét. Több per ilyen szempontú áttekintése viszont már a korabeli pesti ügyvédek praxisának helyi értékét, ügyfélkörének jellegét is segíthet meghatározni.

Megint másfajta vizsgálatot igényel a követelések elemzése. Ezek révén nemcsak a vagyonbukott eladósodottságának mértéke, az eladósodás időbeli alakulása tárható fel, de a hitelezők által követelt összegekből kirajzolhatóak a vagyonbukott legfontosabb pénzforrásai és azok formái. A váltók külön elemzése magának a váltóhasználatnak a korabeli sajátosságait rendszerezheti. (Például hogy egy napon ugyanazon személynek kiállított több, eltérő lejáratú váltóval valójában egy nagyobb adósságot fedeztek.) A követelésekből az üzleti élet olyan járulékos költségei is előbukkannak – nevezhetjük őket tranzakciós költségeknek is –, amelyek többnyire láthatatlanok: óvási díj, illetékek, fuvardíj, hirdetési díj.

A csődiratokat eddig főként kultúrtörténeti jelentőségük miatt tartották számon. A virilis listákhoz hasonlóan, a történészek funkcionalistának mondható forráskezelése a csődperек esetében is elszakadt az iratok hajdani keletkeztetőinek szándékaitól. Az a kutatás azonban, amelynek keretében ez a rövid forrásáttekintő írás készült, a funkcionalista megközelítési mód mellett, társadalmi és gazdasági kérdései miatt az eddigieknél sokkal inkább szándékozik a csődiratok keletkezésének eredeti intencióihoz igazodni. Vagyis a csődiratokban keresendő 19. századi vállalkozói kultúra elemeinek feltárása mellett a csőd intézményének jelentőségét és az eljárások lefolytatásának sajátosságait sem hagyjuk figyelmen kívül.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1343.j. Visszaállított Városi Törvényszék iratai, csődiratok, 1866–1871.

288. doboz, Spath Károly Adolf csődperе, 1869.

289. doboz, Iszer Lajos csődperе, 1869.

290. doboz, Adler & Schön cég csődperе; Kalchbrenner Ágoston csődperе, 1869.

291. doboz, Zweybrück és Plan cég csődperе; Berger M. és társa cég csődperе, 1869.

²⁵ A későbbi országgyűlési képviselő, Mezei Mór felszólalása M. Berger és társa csődperében. BFL IV.1343.j. 291. doboz.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Halmos Károly 1986: Gregersen Gudbrand 1869-es csődpere. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Salgótarján, 305–320.
- Halmos Károly 2008: Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedeiben. In: Marótzky Katalin (szerk.): *Hild József építészete. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából*. Budapest, 155–192.
- Halmos Károly 2009: Egy építész lakhelyei. Hild József építész és építőmester tárgyi környezete – fizetésképtelensége tükrében. *Budapesti Negyed* (17.) 63. 82–90.
- Halmos Károly 2012a: A csőd intézményének rövid története. *Közgazdasági Szemle* (59.) 5. 540–557.
- Halmos Károly 2012b: Csőd és magáncsőd. *Valóság* (55.) 4. 32–50.
- Halmos Károly – Sebők Richárd 2013: Hild József könyvtára. Rövid ismertetés és konkordancia. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 38. 57–114. <http://www.btm.hu/feltoltes/tbm/38/3.pdf> – utolsó letöltés: 2014. január 22.
- Klement Judit 2013: Levelező vállalkozások. A levél mint műfaj a vállalkozások hétköznapijában a 19. század második felében és a 20. század elején. *Történelmi Szemle* (55.) 4. 639–655.
- Kövér György 1986: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere (Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai). In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Salgótarján, 321–329. (Újraközölve: in: Kövér György 2002: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 53–62.)